

Столипінська аграрна реформа

О.П. Реєнт

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА: ОСНОВНІ ПОДІЇ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

На початку XX ст. селянство Російської імперії було налаштоване на вирішення аграрного питання революційним шляхом. Після указу від 9 листопада 1906 р. з'явилися сподівання на еволюційний шлях розвитку. Сам П. Столипін волів мати 20 років спокою для реформування аграрних відносин шляхом зміни форми селянської власності. Комплексний підхід до аналізу різних аспектів процесу землевпорядкування приводить до висновку, що для цього потрібен був період протяжністю в кілька поколінь. Безперечно, що історія нікому й ніде не давала такого шансу в суспільствах, що фатально запізнювалися на шляху історичного розвитку й роздиралися гострими протиріччями. Для справжнього вирішення проблеми необхідна була політична воля правлячої верхівки, спрямована на ліквідацію поміщицьких латифундій, що тільки й могло забезпечити створення великої кількості продуктивних одноосібних господарств фермерського типу. Проте тодішня влада дійшла сумного і парадоксального висновку: будь-які поступки громадськості в тій чи іншій сфері суспільно-політичного й соціально-економічного життя – небезпечні для правлячого монархічного режиму. Через це гальмувалося вирішення навіть таких давно перезрілих питань, як створення волосного земства, широкої мережі кооперативних селянських об'єднань тощо.

У передвоєнні роки настрої в українському селі були тривожними. Зростання врожайності замало перевищувало приріст населення. Селяни вичікували слушного часу, щоб узяти в свої руки поміщицькі землі. Для забезпечення хоча б мінімальних потреб господарств і членів своїх сімей вони мали відправляти в зростаючому обсязі хліб та інші продукти землеробства на внутрішні й зовнішні ринки. Зростали переселення селян в Азіатську Росію. З поваленням династії Романових нові правителі країни після десятилітнього експериментування нищили приватну власність на землю. Примус і насильство над селянами досягли неймовірного масштабу. Через ці та інші причини вказана нами тема знаходить суперечливе відображення в історичній літературі.

Перші її дослідники у своїй більшості негативно оцінювали результати столипінського землевпорядкування. М. Огановський, зокрема, висловлював переконання, що „індивідуалізація землеволодіння швидше затримувала, ніж сприяла розвитку продуктивних сил у сільському господарстві й не пом'якшувала, а загострювала найбільш пекучі сторони аграрної проблеми”. В. Галянин зробив висновок, що індивідуалізована земельна власність

стала початком усіх господарських і громадських бід” [1, 14]. Більшість земських часописів України наголошувала, що „землевпорядкування ніколи не користувалося значною прихильністю народу, а в нинішній час цілковито втратило кредит довіри” [2, 83]. Цікаво, що подібні погляди висловлювалися в засобах масової інформації ще до 1916 р., починаючи з якого занепад селянських господарств став для всіх очевидним [3, 155-183]. На наше переконання, оцінки й висновки перших дослідників проблеми визначалися в більшості випадків не прихильністю до ліберальних чи народницьких поглядів, а реаліями тогочасного життя.

Представники радянської історичної науки вимушені були рахуватися з постулатами панівної в СРСР марксистсько-ленінської ідеології. Населенню всіляко нав'язувалася теза про абсолютно шкідливий характер приватної власності на землю, що неминуче призводило й до негативного висвітлення столипінського землевпорядкування.

Складніше оцінювати дослідження сучасних істориків. На регіональному рівні з'явилися праці, які надмірно ідеалізують результати столипінської реформи, голосливо перебільшують внаслідок її впровадження врожайність хлібів тощо. В. Бочаров зробив висновок, що на Катеринославщині відбулася „докорінна перебудова традиційного аграрного устрою”. У зв'язку з цим нагадаємо, що соратник П. Столипіна О. Кривошеїн наприкінці 1908 р. з трибуни Державної Думи відкинув тезу, згідно з якою указ від 9 листопада 1906 р. став ледве не вирішенням аграрного питання. За його словами, таке твердження було „далеким від істини” [4, 430]. Окрім цього, необхідно зауважити, що багато дослідників обходять питання якості справи. Однією тільки зміною форми землеволодіння, на що більше всього й орієнтувалася правляча бюрократія, домогтися радикальних зрушень у сільському господарстві було неможливо. Саме катеринославські земські діячі, де частка хутірських і відрубних господарств була чи не найбільшою в Україні, залишили американський павільйон на всеросійській сільськогосподарській виставці в Києві напередодні Першої світової війни „з похиленими головами”. Їх вразила оснащеність фермерів США сільськогосподарською технікою, забезпеченість кредитами, досконалість широкої мережі кооперативних об'єднань та наявність розгалуженої промислової інфраструктури – від місцевих і портових елеваторів до транспортних комунікацій.

Щодо П. Столипіна, то його перевага була в тому, що він займав, окрім голови уряду, ще й ключову посаду „в системі устрою російського життя” – міністра внутрішніх справ, яка давала йому можливість впливати на діяльність губернаторів і взагалі на внутрішню політику. Проте його зірка на владному небосхилі стала гаснути ще до трагічної загибелі. Правляча бюрократія, що зробила ставку на

збереження в недоторканності самодержавного устрою та власних інтересів, готувала йому таку ж перспективу, як і попереднику на посаді голови уряду – С. Вітте.

Зрештою не слід забувати подальшого розвитку подій, які значною мірою відзначалися тим, що аграрні відносини залишилися і далі невпорядкованими. Невирішеність земельного питання дала можливість лідерам радикальних політичних течій (Леніну, Чернову та ін.) на власний розсуд маніпулювати свідомістю селян.

Царським указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової аграрної програми, націленої на створення на общинних землях дрібної селянської власності. Програма голосно славословилася проурядовими засобами масової інформації як „друге розкріпачення селян”. Услід за С. Вітте, одним із її натхненників і реалізаторів був П. Столипін, який займав на той час посаду голови Ради міністрів. Через це реформу стали кваліфікувати як столипінське землевпорядкування. Уряд розраховував на підтримку заможних селян, які повинні були першими покинути общину й зосередити у своїх руках більшу частину общинних, казенних та банківських земель, що були скуплені селянським поземельним банком у поміщиків.

Правляча верхівка імперії намагалася створити між поміщиками і селянами прошарок „міцних і сильних” земельних власників – хуторян і відрубників, котрий став би оплотом монархічного режиму на селі. Певні надії покладалися й на прискорений розвиток продуктивних сил у сільському господарстві за рахунок „хуторизації”.

За такого розвитку подій неможливі селяни втрачали господарську перспективу, але їхня доля мало цікавила правлячі кола імперії. П.А. Столипін заявив з трибуни Державної Думи, що уряд „зробив ставку не на убогих і п’яних, а на міцних і сильних” [4, 546]. На цих хитких підвалинах він мріяв будувати „велику Росію”, здійснюючи рішучі заходи проти „великих потрясінь” [5, 40]. Водночас урядові зусилля були деякою мірою спрямовані на підвищення рівня агрокультури в землевпорядкованих господарствах та переселення селян в Азіатську Росію з метою послаблення земельного голоду в старих землеробських регіонах.

Після оприлюднення нової аграрної програми навколо її положень розпочалася гостра боротьба, що віддзеркалювала інтереси різних станів і прошарків суспільства. З часу селянської реформи 1861 р. приріст сільського населення був колосальним. За 50 років воно зросло принаймні вдвічі, що призвело до загострення земельного голоду. Промисловість царської Росії виявилася неспроможною поглинути величезний надлишок робочої сили з сільської місцевості. Були й інші мотиви, що стимулювали дії урядових кіл у справі землевпорядкування. Від підвищення врожайності сільськогосподарських культур залежав обсяг експорту на зовнішні ринки. Останнє визначало стабільність грошової одиниці, виплату боргів за іноземні кредити на імпорт необхідних товарів. Один із провідних реалізаторів столипінської аграрної програми, головноуправляючий землеустроєм і землеробством (ГУЗіЗ) О. Кривошеїн наголошував, що без

перебудови села Російській імперії „не встояти у великому трудовому змаганні народів” [4, 431].

Однак вирішальне значення для впровадження нової аграрної програми мали інтереси помісного дворянства, що домінувало на політичній сцені імперії і визначало як внутрішню, так і зовнішню політику. За даними Центрального статистичного комітету, приватні власники мали в Україні 20.605 тис. десятин орної і неорної землі або на 476296 десятин (1,16 %) більше, ніж мільйони селянських сімей [2, 116, 119]. Левова частка цього земельного фонду належала поміщикам.

Аграрні заворушення під час революції 1905–1907 рр. викликали у помісного дворянства занепокоєння і навіть страх за майбутнє земельної власності. 12-16 лютого 1906 р. відбулися засідання з’їзду Всеросійського союзу землевласників, на якому обговорювалися причини селянських заворушень. Учасники з’їзду пропонували для вирішення аграрної проблеми зробити селян власниками, щоб вони оберегали своє добро і не зазіхали на поміщицьку землю. Зазначалося, що ці та інші заходи дадуть можливість негайно заспокоїти народ, оскільки кожний селянин відчує, що у нього з’явилося майно та земельна власність, яку він може перетворити на гроші й на цьому будувати свій добробут. Вісім місяців по тому і з’явився царський указ про вихід селян із общини та порядок закріплення за ними земель у приватну власність. На переконання членів фракції трудовиків у Державній Думі, що опікувалася інтересами селянства, поява указу від 9 листопада 1906 р. „стала наслідком переляку землевласників, викликаного вимогами селян землі та волі” [6, 1446-1448].

Уряд висунув на перше місце завдання зміни форм земельної власності шляхом створення одноосібних – хутірських і відрубних – господарств. Проурядові засоби масової інформації розпочали пропаганду переваг приватної власності над общинним землеволодінням. Популяризувалася, зокрема, теза апологета дрібної селянської власності в країнах Західної Європи Артура Юнга, який наголошував: „Віддайте людині у повне володіння скелю і вона перетворить її у сад”. Вищі урядовці, серед яких і товариш міністра внутрішніх справ В. Гурко, цитували А. Юнга у своїх промовах у вищих законодавчих установах імперії. Тільки хуторяни й відрубники стануть інтенсивно використовувати добрива, сільськогосподарську техніку та прогресивні сівозміни. У сільській місцевості зникнуть чагарники, заболочені дуги та малопродуктивні для випасу худоби вигони. За хутірського землеволодіння розквітне земля, селяни стануть заможними, а разом із ними розквітне й держава. Щоб прискорити процес землевпорядкування, уряд провів царський указ по 87-й статті Основних законів без будь-якого обговорення в парламенті.

Прибічники урядового курсу всіляко вишукували позитивні моменти в такій реформі. „Представник селян” у Державній думі від Харківської губернії Доценко пропагував урядову політику таким чином: „У нас малоземельні селяни мають на одну душу в середньому не більше двох чи трьох десятин, котрі розкидані в семи, а то й десяти місцях. Інколи селянину на вузькій смужці землі ніде коня з возом поставити.

Тепер, завдяки цьому закону, ми получили землю в одному місці [6, 1515-1516].

Не менш колоритними були й аргументи противників столипінського землевпорядкування. Вони обурювалися тим, що указ 9 листопада був брутально протягнутий в обхід Державної Думи. „З селянськими інтересами не церемонилися, – заявив один із провідних діячів партії кадетів О. Шингарьов. – Закон затвердили за статтею 87-ю без будь-яких попередніх переговорів і пояснень, хоча мова йшла про величезну масу населення, але з нею не рахуються” [4, 279]. За висловлюваннями інших членів Державної Думи, указом від 9 листопада „було приставлено ніж до горла селянина” [6, 2073].

Засоби масової інформації України вказували на суттєві відмінності між „общинною Росією” і „подвірною Україною”. В Росії, як правило, була відносна рівномірність у розподілі землі між селянами. Навіть за відсутності переділу в тій чи іншій общині під час селянської реформи 1861 р. кожна особа чоловічої статі отримала землі приблизно порівну. В Україні ж, відповідно до так званого „Малоросійського положення”, в одному й тому селі зустрічалися „тяглові” або повні наділи, а поряд із ними – „піші”, котрі були за розміром удвічі, а то й утричі менші. До того ж реформа 1861 р. санкціонувала безземелля в осіб так званих „городників” і „бездомників”.

Слід також відзначити, що Україна з часів перебування у складі Литовської держави і Речі Посполитої зазнала впливу європейського права і практики землекористування. Зокрема, тут існувало подвірне землеволодіння, що поширювалося на садиби, ниви та частково на луги. У загальному користуванні селян знаходилися ліси, пасовища й водоймища, що не підлягали переділам. Останнє призвело до появи складної і суперечливої сервітутної проблеми. Історія сервітутного користування лісами, сінокосами та іншими пасовищами наповнена гострою боротьбою між поміщиками та селянами, особливо в поліських повітах України.

За даними І. Витановича, общинне землеробство в європейській частині Російської імперії становило на початку ХХ ст. 83,4 %, причому власне Росія була виключно общинною. В губерніях Правобережної і Лівобережної України, навпаки, подвірне землеволодіння, за винятком ряду повітів Харківщини, домінувало. Його питома вага на Поділлі становила 94,6 %, Волині – 77,9 %, Київщині – 83,3 %, Полтавщині – 84,1 %, Чернігівщині – 48,3 %. У південних губерніях України питома вага подвірного землеволодіння була незначною: на Херсонщині – 11,2 %, Катеринославщині – 3,5 %. Тут ще переважала община, але вона була непередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування [7, 10].

Дані І. Витановича підтверджуються й іншими джерелами. Вони свідчать, що на території Полтавської губернії „з давніх часів переважало подвірне землеволодіння”. Ще в часи козацького військового устрою тут набула поширення і хутірська форма землеволодіння. Проте в північних повітах Чернігівщини переважало общинне землеволодіння. У поліських повітах України також були райони хутірського розселення ще до столипінського землевпорядкування. На землях Уманського повіту Київської губернії існувало і общинне, і подвірне землеволодіння [8, 15 зв.].

Напередодні Першої світової війни було обстежено 350 тис. селянських дворів у 10 повітах Харківської губернії. Його результати засвідчили наявність общин колишніх державних селян, колишніх поміщицьких селян, українських козацьких поселень, селянських земельних товариств і німецьких колоній у деяких південних повітах губернії. Зрештою, селянські земельні товариства мали общинний характер [9, 73, 95]. Подібні форми землеволодіння були поширені й на території південних губерній України. У 1905 р. площа надільної землі на один двір у колишніх державних селян Катеринославщини становила в середньому 9,7 десятини, у колишніх поміщицьких селян – 6,2, а у німецьких колоністів – 27,5 десятини [10, XXIX]. Окрім цього, власністю селян були куплені землі. Широкого розповсюдження набула й оренда, зокрема в районах німецького землеволодіння.

Згідно з указом від 9 листопада 1906 р., повсюди було створено губернські та повітові землевпорядні комісії, діяльність яких поширювалася на три категорії земель: надільні землі, селянського поземельного банку, казенні.

Найбільш складним і суперечливим було землевпорядкування на надільних землях. Тут доводилося рахуватися з протилежними інтересами членів сільської громади. Кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку надільної землі. Оскільки ж однакових за якістю ґрунтів і угідь наділів не буває, то для більш-менш справедливої їх розверстки доводилося проводити ретельну оцінку наділу. Попри всі зусилля цей бік справи повсюди викликав масу нарікань з боку населення. Ситуація ще більше ускладнювалася, коли наділена земля знаходилася у черезсмузжі з купленими ділянками. До того ж на надільних селянських землях дії землевпорядників були можливими тільки з ініціативи самих власників землі й відповідно до прав кожного із співвласників на ту чи іншу частину цієї землі. З урахуванням цього нарізалися одноосібні ділянки та велися роботи з групового землевпорядкування. З іншого боку, при розверстці цілих селищ частина земель інколи залишалася в общинному володінні, а решта роздіблювалася між окремими господарями.

В інших умовах перебувало землевпорядкування на землях казенних і селянського банку, де не існувало зазначених вище стримуючих моментів.

Результати діяльності землевпорядних комісій багато в чому залежали від наявної земельної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини. Слід враховувати й те, що в трьох губерніях Південної України посіви селян на орендованих землях перевищували 3 млн десятин [11]. Південні губернії України страждали не стільки від малоземелля, як від нестачі робочих рук. Одна тільки Херсонщина щорічно приймала для проведення польових робіт більше 100 тис. відхідників з інших губерній.

За даними О. Кривошеїна, в губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадало в середньому близько 5 десятин землі. На його переконання, розмір земельних

ділянок у 4-5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їхні господарства розташовувалися „на найкращому в світі чорноземі” [4, 709].

Якщо ми порівняємо Подільську губернію з Катеринославською, що була не самою багатоземельною в Україні, то й тоді різниця в забезпеченні населення земельними ресурсами за категоріями буде суттєвою.

Цікавими є статистичні обчислення часопису гірничопромисловців, зроблені на основі повідомлень губернаторів у Міністерство внутрішніх справ. Виявилось, що за три роки і три місяці від оприлюднення указу від 9 листопада 1906 р. у Катеринославській губернії 109 тис. домогосподарів, які мали 597683 десятини землі, клопотали про вихід із общини. У Херсонській губернії таких господарів налічувалося в зазначений період 95 375, а їхній земельний ресурс становив 462931 десятину. Отже, з двох південних губерній України понад 1060 тис. десятин общинної землі мали перейти в розряд приватновласницької і роздібитися на окремі ділянки [12, 940]. На одну ділянку припадало в середньому близько 5 десятин землі. Наведені цифри свідчать, що заможна верства південноукраїнського села не кинулася стрімголов у вир землевпорядних перетворень, на що розраховувала влада.

Про хід землевпорядних робіт у Київській губернії у 1907 р. маємо деякі дані зі звіту губернатора, графа Ігнат'єва, до Міністерства внутрішніх справ. За його даними, діяльність землевпорядних комісій спочатку викликала недовіру селян. Проте в Уманському повіті, де громади з общинним землеволодінням знаходилися по сусідству з подвірниками, справа поступово зрушилась у кращий бік. Із 23 322 домогосподарів по 52 селищам Уманського повіту з общин вийшло 17 849 господарів (76 %). За ними було закріплено 83 461 десятину землі, тобто в середньому по 4,7 десятини на один двір. З цієї кількості 6951 домогосподар (39 %) із 34 366 десятин землі обрав відрубну форму господарювання [8, 15 зв.]. На наш погляд, успішний хід землевпорядкування визначався нарізуванням нових ділянок із земель, куплених Селянським банком. У 1907 р. повітовою комісією було відмежовано 4802 десятини, з яких 3613 десятин призначалося для хутірських господарств і 1188 десятин було передано громадам і селищам [8, 15 зв.-16].

Робота землевпорядників надто ускладнювалася через нестачу землемірів, надмірну зламаність ліній навколишнього рельєфу, суперечки під час розміток садіб, левад, ділянок орної землі тощо. Наприклад, протяжність окружної межі с. Королівка Радомишльського повіту сягала 79 верст. на всіх поворотах надто зламаною рельєфу встановлювалися стовпи, визначалися межі хуторів і відрубних ділянок. Проведення робіт ускладнювалося лісною і болотистою місцевостями [13, 3-4 зв., 60-60 зв.]. Показовим був й інший типовий приклад під час землевпорядних робіт у с. Громи Уманського повіту. За ухвалою сільського сходу, 281 господар отримав відрубну ділянку, а 200 дворів зберегли общинне землеволодіння [13, 4-4зв].

Здавалося, що подвірне володіння землею, як уже зазначалося, мало сприяти переходу селян Полтавщини до одноосібного ведення господарства. Тим більше, що й хутори не були для них новиною.

Незважаючи на це, зростання індивідуальної власності селян було тут украй уповільненим: за сім років дії закону закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок лише 8 % від загальної кількості домогосподарів губернії. Якщо врахувати й тих, що порушили клопотання про укріплення землі, то й у такому випадку частка домогосподарів сягала тільки 15 %. Кількість розверстаної землі на відрубні і хутори становила близько 6,5 % від площі селянського і козачого землеволодіння і не більше 4% усієї земельної площі губернії. Найбільш характерним було й те, що розверстувалися на відрубні переважно цілі селища, тоді як виділення окремих домогосподарів спостерігалось лише іноді. У Костянтиноградському повіті розверстано на відрубні близько 32 % усієї селянської і козачої землі, а в Лохвицькому, Прилуцькому, Романському і Миргородському – тільки 0,3 %. Середній розмір відрубів в губернії для окремих домогосподарів дорівнював 10 десятин, а для розверстаних селищ – 4,1 десятини [14].

Ще повільніше створювалися індивідуальні господарства на Чернігівщині. За свідченням перших дослідників проблеми, цей процес був ледве помітним до 1911 р. Селяни все ще сподівалися на „прирізки” землі за рахунок поміщицьких земель і „негативно відносилися до указу 9 листопада 1906 р.” [15, 36-37]. Більш-менш успішно велися землевпорядні роботи тільки в північних повітах губернії, де були сприятливіші природні умови для ведення індивідуального господарства. Тут з'явилися хутори, що мали земельну площу від 5 до 7 десятин, але через кілька років усі вони опинилися через нещодавню тяжкому становищі, особливо в Городнянському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявилися тільки нечисленні господарства, які мали від 30 до 40 десятин землі [6, 1159].

На наш погляд, перші роки землевпорядкування не виправдали сподівань правлячих кіл імперії. Особливо ілюзорною виявилася ставка П. Столипін на створення прошарку „міцних і сильних” господарів. За підрахунками тогочасного знавця цієї проблеми М. Огановського, в жодному регіоні розмір землевпорядкованих господарств не досяг до 1911 р. середнього розміру общинного наділу [16, 25]. За свідченням члена Державної Думи від Полтавської губернії графа І.І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не сталося. Тільки на Катеринославщині на один продаж до 1 серпня 1908 р. припадало в середньому 5 десятин землі, а на одну купівлю – 8 десятин. „Решта губерній, – вказував І. Капніст, – дають протилежну цифру. Мобілізації землі немає, скоріше є розпорошення землі” [4, 674]. Проте навіть на Катеринославщині розмір хутірських і відрубних господарств на 1 січня 1916 р. становив у середньому 9,2 десятини [17, 111].

Це ж засвідчують статистичні дані і в інших регіонах України. На Полтавщині в 1906–1910 рр. общину залишали найперше безземельні та малоземельні сім'ї, що мали менше 6 десятин землі. Такі сім'ї становили 93 % від загальної кількості переселенців. Водночас 39,1 % покупців, що мали менше 3 десятин землі, придбали 25,2 % проданого земельного ресурсу. Ще 38,5 % покупців, що володіли земельними ділянками від 3 до 9 десятин, придбали 40,4 % реалізованої на ринку землі [18, 16, 31]. Близько

половини купленої землі дісталася безземельним і малоземельним селянам.

Те, що ставка на „міцних і сильних” не справджувалася, було ще й наслідком непослідовності помісного дворянства, яке впливало на форми і темпи перетворень в аграрній сфері. Великі землевласники були зацікавлені не просто у збереженні своїх латифундій, а й у тому, щоб малоземельні селяни обробляли їхні землі разом зі своєю тягловою силою та сільськогосподарським інвентарем. У цьому відношенні заслуговує на увагу риторика авторитетного у середовищі правих націоналістичних фракцій Думи В. Пуришкевича, якого посол союзної Франції М. Палеолог, характеризував як одного з „паладинів необмеженого самодержавства” [19, 247]. „В імперії, – казав він, – продовжується загальне поліпшення, а від нього – один крок до катастрофи” [6, 293]. Враховуючи ці та інші чинники, В. Пуришкевич вимагав у своїх промовах збереження селянського землеволодіння для „стабілізації внутрішньо-політичного становища”.

Проте життєві реалії брали верх. Ціни на землю щорічно круто піднімалися і помісне дворянство не бажало поступитися хоча б часткою своїх володінь. „Ми хочемо, – виголошував В. Пуришкевич, – укріплення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії і наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Але цей процес має відбуватися „мало-помалу”, повільним темпом, повільним ходом... Це робота тривала, довголітня” [6, 293, 307-308]. Отже, міркування практичного характеру мали для поміщиків визначальне значення, хоча й суперечили прагненню П. Столипіна реформувати сільське господарство протягом 20 років.

Про справжнє ставлення правлячої верхівки до перетворень у аграрній сфері можна судити на основі таких фактів. За даними бюджетної комісії Думи, темп передачі вільних казенних земель в руки селян падав. У 1909 р. було ліквідовано за формальними угодами 139 тис. десятин, а в 1912 р. – тільки 48 тис. десятин землі. Загалом до червня 1913 р. із 4 млн десятин казенних земель, призначених для переходу в руки селян, за формальними угодами було продано не більше 8 %. „Немає жодного сумніву, – казав член Думи Опочинін, – що в руках селян-власників ці землі були б продуктивніші й значно підняли б економічний добробут, посилили б ресурси державної скарбниці та місцевих самоуправлінь”. Аналогічна тенденція спостерігалася й відносно земель, що знаходилися в розпорядженні Селянського банку [6, 1437].

У зв’язку з цим постає питання про ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування. Аналіз документів і матеріалів, оцінок представників широкої громадськості, засобів масової інформації та праць дослідників цієї проблеми дорадянського періоду свідчить про те, що загалом село поставилося до указу від 9 листопада 1906 р. негативно. Причини цього явища були різноманітні.

По-перше, це стало наслідком тодішнього селянського світогляду, твердої упевненості в тому, що земля повинна належати трудящим, які її обробляють. Для цього держава повинна збільшити селянські наділи шляхом конфіскації та викупу поміщицьких земель і угідь й безкоштовної передачі

церковних і казенних земель. Що це було саме так і повсюди, яскраво свідчать рапорти поліцейських чинів губернаторам, а останніх – до Міністерства внутрішніх справ. У вересні 1913 р. справник Тарашанського повіту Київської губернії повідомляв губернатору про настрої селянського населення: „У його середовищі, існує глухе незадоволення поміщиками та органами державної влади через малоземелля. З давніх часів селяни впевнені, що поміщицька земля кінець кінцем повинна перейти безоплатно до трудового селянства”. До того ж, як наголошував справник, общинники, котрі отримали відрубів від Селянського банку, незадоволені щорічними розмірами платежів за землею, вважають їх обтяжливими [20, 15-15 зв.]. Тоді ж справник Київського повіту звертав увагу губернської адміністрації на те, що ставлення селян „до російських і польських землевласників, як і раніше, вороже” [20, 38]. Васильківський справник зазначив, що через малоземелля селянська маса „схильна і завжди здатна брати участь у яких завгодно заворушеннях” [20, 22 зв.]. Аналогічні настрої переважали в усіх українських губерніях.

По-друге, життєздатність селянських господарств залежала не тільки від розміру земельної площі, а й кількості худоби. В господарствах Київської, Подільської та деяких інших губерній України із розміром землі близько 3 десятин прибуток від тваринництва часто переважав грошові надходження від польових культур у декілька разів [2, 173-175]. Останнє пояснюється регулярним зв’язком із ринком, відсутністю затрат на найману працю і прискореним обігом капіталу. Багато хто з малоземельних господарів Полтавщини, Харківщини, Київщини та інших регіонів тримав волів та коней, щоб мати природне добриво для угноєння поля і побічних заробітків, найперше в панських економіях [21, 33-34]. Гужовий транспорт дрібних господарів широко використовувався й для перевезення запасів сировини, палива та виробленої продукції з цукрових і виноробних заводів, підприємств млинарства тощо. Через ці та інші обставини селяни були вкрай зацікавлені у збереженні права на випас худоби в лісах, вигонах та інших пасовищах. Особливо негативно общинники поставилися до переселення на хутори і відрубів через неминучу втрату давнього сервітутного права, що забезпечувало користування лісами й пасовищами на поміщицьких землях. Як згадувалося вище, інститут сервітутів вів своє походження з часу входження України до Литовської держави і Речі Посполитої. Пізніше сервітутне право було підтверджене російським урядом після польського повстання 1863 р. Сервітуту стали джерелом ворожнечі поміщиків і общинників. Траплялися випадки, коли господар продавав корову, щоб найняти адвоката для захисту сервітутних прав у судовому порядку. Протягом багатьох поколінь продовжувалася судова тяганина на ґрунті сервітутного права мешканців с. Качали Бородянської волості Київського повіту з адміністрацією графа Шембека. Навіть після програву справи в судовій інстанції селяни продовжували випасати худобу й „чинили спротив лісовій варті Бородянської економії” [22, 115-115 зв.]. Доволі типовим був й інший випадок, що трапився 30 січня 1913 р. у с. Бакали Єзерянської волості Васильківського повіту на Київщині. Під час розподілу вигону, що перебував у спільному користуванні

графині Браницької і селян, останні „поводилися вкрай зухвало по відношенню до члена землевпорядної комісії”. Зрештою селяни відмовилися від розподілу вигону, заявивши, що „ніякого землевпорядкування їм не потрібно, а земля повинна перейти до них” [23, 13 зв.].

По-третє, після указу від 9 листопада земські агрономічні сили в повітах вимушені були переключатися на обслуговування землевпорядних господарств, куди спрямовувалися фінансові засоби держави, що викликало незадоволення і громадськості, і селянства. У 1903 р. витрати на агрокультурні заходи становили 54 % аграрного бюджету, а в 1908–1909 рр. – тільки 15 % [24, 10]. Цікаві факти з цього приводу навів у засобах масової інформації Мінін, котрому довелося працювати дільничним агрономом. У Полтавській губернії із загальної кількості показових полів близько половини було закладено в землевпорядних господарств. Тут же було відкрито 37 % усіх прокатних станцій, організовано 36 % курсів та читань на агрокультурну тематику. Кількість же землевпорядних господарств у губернії напередодні Першої світової війни ледве досягла 12,5 % [21, 30]. Отже, для переважної кількості селян держава була нічим іншим, як мачухою.

По-четверте, селяни стримано поставилися до урядової аграрної програми через нав'язування їм переважно хутірської форми землевпорядкування. У більшості регіонів України остання не відповідала ні природним, ні економічним умовам існування сільського населення, ні історичним традиціям. Ніхто інший, як сам П. Століпін, говорив, що „хутірське розселення цілковито залежить від умов водопостачання”. Без води в степових, а подекуди й лісостепових районах, хутори були нежиттєздатними. За наявності одних тільки криниць вони могли ледве жити. Хуторизація без потужних зрошувальних систем у посушливих степових районах тільки посилювала домінування зернового господарства, що неминуче вело до прискореного виснаження ґрунтів і кризи сільськогосподарського виробництва. До того ж, українські села часто налічували більше тисячі дворів, через що найбільш віддалені поля знаходилися від садів на відстані 15–20 км. Останнє створювало так звану проблему далекоземелля, що надто ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт для тих подвірників, які обирали відрубну форму господарювання, продовжуючи жити в селі.

Як не парадоксально на перший погляд, противниками хутірської форми землевпорядкування були заможні господарі – колишні державні селяни. Їхні поселення в Ізюмському, Валківському та деяких інших повітах Харківщини налічували до тисячі й більше дворів. В їхньому одноосібному володінні перебували просторі садиби, що часто в декілька разів перевищували розміри польової земельної ділянки, й розташовувалися поруч. Їхня загальна земельна площа становила у різних господарів від 2 до 6 десятин. Значна їхня частина створилася з „колишніх вільних військових людей славних козацьких часів, так званих черкас”. Тут стояли великі хати, а на дворищах різноманітні господарські будови: кілька сараїв, простора клуня, комори тощо. Все це огорожене високим парканом. У більшості селищ селяни культивували сади промислового значення, що були другою після хліборобства статтею доходу в бюджеті

селянської сім'ї. Такі господарства створювалися протягом кількох поколінь. Їхні власники навіть слухати не хотіли про переселення на якісь там хутори чи відрубні. Їм вигідніше було залишатися в селах і займатися не тільки землеробством, а й реалізацію овочів і фруктів на ринках Донбасу. В Ізюмському повіті, наприклад, на один двір припадало в середньому 5,7 десятини надільної землі. Разом із купленими ділянками це становило 10–15 десятин орної землі [25, 82–83, 84, 87, 91].

Були й інші причини стриманого ставлення селян до хутірської форми господарювання. За твердженням дослідника цієї проблеми О. Вітюгова, „дуже слабе хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького рівня меліорації у північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної і фінансової допомоги з боку держави, зрештою, навіть „психології українця, який не любить поспішати” [15, 49]. Часто заможні селяни не бажали перебиратися на хутори й через інші міркування. Після указу від 9 листопада розпочалася купівля земельних ділянок, укріплених за тими, хто залишив общину й подався у села. Такі наділи скуповували селянські багатії, які не обробляли цю землю, а негайно здавали в оренду й продовжували проживати в селі. До цього варто додати й те, що відрубна форма господарювання багатим чому переважала хутірську. Обстеження урядовцями зразкових землевпорядкованих господарств виявило, що у відрубників краще вирішувалося питання щодо сівозмін, вищою була врожайність зернових культур тощо. Надто великою виявилася й різниця щодо участі в кооперативному русі: у відрубників – 64,1 %, у хуторян з виселенням – 25,8 %, хуторян без виселення – 23,8 % [26].

По-п'яте, реформа призвела до прискореного обезземелення селянства, появи величезного контингенту безробітних, різкого загострення соціальних відносин. Напередодні Першої світової війни засоби масової інформації повідомляли, що ніколи не було такої кількості переселенців до Азіатської Росії і зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало незадоволення в селянському середовищі.

Зрештою, для селян України були дуже важливими чинники культурного і духовного характеру. Проживання в селі давало більше шансів для того, щоб діти могли отримати, бодай, початкову освіту. За традицією, селянські сім'ї, як правило, регулярно відвідували церкву, відзначали разом із іншими родичами і близькими святки та урочисті події власного життя тощо. Хутір же порушував усталені віками традиції, котрі, за висловом члена Думи Дзюбинського, за будь-яких обставин надзвичайно вперто і стійко підтримувалися й оберігалися українським селом [6, 636].

Отже, низка чинників економічного, соціального й духовного характеру визначали стримане ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування.

Попри ці та інші явища, що гальмували процес землевпорядкування, кількість тих, хто покидав общину, зростала. Мотиви виходу були різноманітні, а часто й суперечливі. Покидали общину найперше ті, кому стало вигідно закріпити землю в особисту власність. Тут і бажання зберегти за собою наділ, особливо в кого було більше землі, і намір ліквідувати

його невдовзі чи здати в оренду, щоб перебратися в місто, переселитися в Азіатську Росію. Тим більше, що ціни на землю в українських губерніях, як зазначалося вище, були надзвичайно високі. Подвірники Полтавщини й Київщини, наприклад, продавали свої смуги за ціною близько 300 крб за десятину, а в Азіатській Росії могли придбати ділянки на банківських землях за ціною в декілька разів нижчою. Найчастіше укріплювалися середні прошарки села. Малоземельні охочіше залишали общину, щоб вигідніше продати укріплену ділянку або взяти позику [27].

Руйнування общини прискорилося після 14 червня 1910 р., коли набрав чинності новий закон про селянське землеволодіння, який викликав обурення більшої частини громадськості. Згідно з ним, усі селища, в яких не було переділу землі, визнавалися такими, що прийшли від общинного до спадкового (ділничного або подвірного) землеволодіння [28, 504]. За рахунок цієї акції законодавчого характеру кількість землепорядкованих господарств в імперії формально зросла на 3543 тис. „Одним розчерком пера, за шаблоном правлячих кіл, не поцікавившись про ставлення народу до цього заходу, мільйони селян були переведені в розряд індивідуальних власників”, – заявив у Державній Раді С. Вітте [29, 87].

Для стимулювання землепорядної діяльності влада потайки, а інколи й відверто використовувала адміністративний тиск. На Чернігівщині губернатор побував у десятках сіл, збирав селян на сходи й переконував переселятися на хутори, але скрізь йому відповідали відмовою. В ряді повітів губернатор погрожував силою обирати хутірську форму землеволодіння, але й це не дало позитивного результату [6, 1459-1460]. В інших губерніях земські начальники тиснули з цією метою на волосну й сільську адміністрацію. У справі використання адміністративного ресурсу, як зазначав харківський часопис, величезне значення мав циркуляр Міністерства внутрішніх справ „з рекомендаціями земським начальникам звернути необхідну увагу на виконання землепорядних доручень, а губернаторам енергійніше діяти в цих справах” [24, 96].

Бюрократичні методи впровадження нової аграрної програми викликали гостре незадоволення в суспільстві, були піддані осуду з боку багатьох публіцистів, частини членів вищих законодавчих установ. Останні звернули увагу на те, що „уряду для доказу життєвості реформи необхідні вражаючі цифри створених одноосібних господарств”. Для цього використовували відповідні кадри землепорядників, що часто не мали жодного зв’язку з тим чи іншим повітом. Всіляко намагаючись вислужитися перед своїм начальством і заслужити нагороду, ці пани й розгорнули землепорядну роботу. „Поступово, – казав член Думи, історик Мельгунов, – уся місцева адміністрація перетворилася на землепорядників, усякі їхні прямі обов’язки відсуваються на задній план, і вся службова кар’єра ставиться в пряму залежність від обсягу виконаної ними роботи в галузі землепорядкування. Всяка розумна критика, заклик до обережності та скарги населення на беззаконня в цій сфері діяльності або подавляються адміністративним впливом, або розглядаються як крамола” [6, 1457].

Товариш керуючого ГУЗіЗ О. Ріттіх у своїй промові в Думі 9 червня 1913 р. визнав наявність випадків „безладдя” під час землепорядних робіт і характеризував їх як дуже небажані та сумні явища. Водночас він намагався дискредитувати противників руйнування общини й применшити масштаби адміністративного тиску. За його словами, джерелом усяких негараздів було небажання визнати закон, що надавав право одній частині населення на землепорядкування, коли інша частина не давала на це згоди. О. Ріттіх надавав, що в перші роки землепорядкування йшло переважно на банківських і казенних землях і примусове начало було відсутнє. І тільки в останні чотири роки цей процес активно розгорнувся на селянських надільних землях. За ці роки трапилося, мовляв, усього-на-всього 38 випадків масових заворушень, з них 12 – з тяжкими наслідками. Водночас він вимушений був визнати, що в землепорядних комісіях було оскаржено до червня 1913 р. 10690 справ [6, 1527-1529].

Під тиском масового незадоволення методами землепорядкування уряд був змушений ураховувати деякою мірою настрої селян, і 29 травня 1911 р. з’явився новий закон про землепорядкування. По-перше, закон допускав сумісне розверстання так званих „рівноправних” земель, до яких було віднесено і надільні землі, і куплені товариствами селян та сільськими громадами, і придбані окремими господарями. По-друге, стало можливим виділення окремих селищ за клопотанням простої більшості домогосподарів (замість двох третин за старим законом). Зрештою, більш прийнятними для населення були форми землепорядкування, що мали на меті усунути зовнішнє черезсмузжя. Внаслідок цих юридичних новел робота з розмежування „однопланних громад” поїла перше місце серед інших видів землепорядкування, тоді як до цього попереду були відруб. „Незважаючи на те, що створення одноосібних володінь, – констатував харківський часопис, – як і раніше, становить головне завдання аграрної реформи, життя бере своє, і землепорядному відомству все більше доводиться спрямовувати свою увагу в бік так званого групового землепорядкування” [30].

Слід зазначити, що водночас із реалізацією нової аграрної програми правлячі кола готувалися до великої європейської війни. Для слабкого державного бюджету зростаючі витрати на армію і флот, меліорацію земель у поліських зонах, зрошення посушливих степів та переселення селян в азіатські регіони імперії були непосильними. До 1913 р. для переселення 5011 господарств Полтавської губернії на хутори було надано позику на загальну суму 548404 крб. На одне господарство припадало 109 крб, в основному для перенесення будинку та господарських споруд [14]. У ряді випадків фінансова допомога становила 150-200 крб. Приблизно стільки ж мусив витратити й хуторянин, але таких грошей у нього, як правило, не було. Значна частка селян не отримала жодної допомоги.

Українське обмежені можливості державної казни можна прослідкувати на прикладі безпосереднього межування землепорядних робіт. На аналогічні заходи в інших країнах Європи витрати на одну десятину землі становили кілька десятків карбованців, а в Російській імперії – тільки до 4 крб [6, 734]. Остання

цифра свідчить про формальний, почасти навіть паперовий характер землевпорядкування, що призвело в ряді випадків до появи повіт-рекордсменів. Про це доповідав думцям 9 червня 1913 р. згаданий вище Мельгунов. Розташована в Поволжі Самарська губернія випереджала інших за кількістю общинників, які укріпили свої наділи. Зокрема, в Самарському повіті кількість укріплених досягла, за даними офіційної статистики, на 1 жовтня 1911 р. 39,5 % від загальної кількості общинників. Проте цифри щодо організації одноосібних господарств виявилися переважно паперовими. Центральний статистичний комітет знаходився в структурі Міністерства внутрішніх справ, яке відповідало перед монархом „за спокій у державі”, а тому не мало наміру надавати правдиву інформацію громадськості. Здійснена Самарським земством перевірка виявила, що із 90,6 % укріплених повіту, що володіли землею черезсмужно, на відрубів виділилося 6,5 %, на хутори – 2,9 %, а в абсолютній цифрі – 241 господарство. Решта селян-укріплених зберегла свої зв'язки з общиною, їхні землі залишилися розкиданими смугами й смужками на общинних полях, їхня худоба продовжувала випасатися на общинних вигонах, їхні хати і далі залишалися в селах. Стало навіть набагато гірше, оскільки община втратила можливість регулювати черезсмужжя. „Єдине гарантоване право, – обурювався Мельгунов, – котре указ від 9 листопада 1906 р. дав до цього часу – це право селянина продавати свої наділи та відправлятися на всі чотири сторони світу” [6, 1457-1459].

Не маючи достатніх фінансових і технічних засобів, уряд пішов за принципом найменшого спротиву. Землевпорядна практика в Україні все частіше зверталася до відрубної системи, коли селянин залишився зі своєю садибою на старому місці, а його польова ділянка версталася у відруб на значній відстані. Користування лісовими пасовищами, сінокосами й вигонами залишалося таким же, як і до землевпорядкування. У кращому випадку зменшувалося черезсмужжя, але віддалені від садиби землі залишалися недоторканими.

За вісім років від початку аграрної реформи, тобто до 1 січня 1915 р., 5 793 540 домогосподарів у 47 губерніях європейської частини Російської імперії порушили клопотання про землевпорядкування. Близько 48,6 % клопотань стосувалося індивідуального землевпорядкування, а 51,4 % – групового. Найбільш численними були клопотання господарів у Харківській губернії – понад 73 %. За зазначений період землевпорядними комісіями було оформлено справи щодо 3 509 500 дворів, а роботи з безпосереднього розмежування було виконано для 2 536 326 дворів на земельній площі майже 22 млн десятин. В остаточному варіанті було облаштовано понад 1966 тис. домогосподарів, що становило близько 34 % усіх порушених клопотань [1, 130].

Дуже важко встановити кількість землевпорядкованих хуторів, оскільки вони свідомо відображалися офіційною статистикою, як правило, разом із відрубками. В українських губерніях кількість хуторів і відрубів на 1 січня 1915 р. була такою: на Катеринославщині – 74 495, або 26 % від загальної кількості селянських дворів, Харківщині – 71 333 (17,8 %), Херсонщині – 59 689 (18,4 %), Полтавщині – 42 909 (8,7 %), Волині – 35 836 (11,1 %), Київщині – 32 877 (7,8

%) [1, 130]. М. Огановський припускав, що до 1912 р. хуторів загалом було не більше 8 %. За його даними, наприклад, у Новгород-Волинському повіті Волинської губернії на 5,5 тис. відрубів хуторів виявилось тільки 867 [31, 26].

У зв'язку з наведеними аргументами й цифрами постає чи не найголовніше питання: що ж являли собою землевпорядковані хутори і відруби? У нашому розпорядженні є докладні описи десятків одноосібних господарств на території Подільської, Київської, Полтавської та інших українських губерній. Для більш викретного уявлення про них наводимо кілька характерних сюжетів.

Господарство А. Шуляка було розташоване поблизу с. Войташівка Радомисльського повіту на Київщині. Земельна ділянка розміром у вісім десятин переважно бідних ґрунтів – піщаних, суліщаних та суглинистих – була куплена за сприяння Селянського поземельного банку. Одна десятина була відведена під хату, господарські будівлі й город; 0,75 десятини – під хмільник; 0,25 десятини – під луг; шість десятин орної землі – під польові культури. На городі вирощувалися овочі й піднявся п'ятирічний сад, де культивувалися яблука, смородина, малина і полуниця. Врожайі фруктів і ягід споживалися сім'єю й реалізовувалися на ринку. Частина врожаю перероблялася на вино, варення, повидло й значною мірою на продаж. У саду була облаштована пасіка.

На шести десятинах орної землі за чотириріпільною сівозмінною велося польове господарство: травневий пар, почасти зайнятий кормовими травами, озимина, орна ділянка і яровина. Практикувався якісний обробіток ґрунту за допомогою ґрунтопоглиблювача власної конструкції. Господарство мало досконалий плуг, борони, соломорізку, віялку і молотарку. Гній вносився під орну, а почасти й на парову ділянку. З озимих хлібів культивувалися пшениця і жито, з ярових культур – картопля, кормовий буряк, овес. Для збільшення площі під кормовими рослинами господар почав переходити на п'ятимільну сівозмінну з відведенням ділянки під конюшину. Завдяки ретельному обробітку ґрунту, угноєнню поля, своєчасній зміні різних рослин та селекції посівного зерна врожай у господарстві був вищим, ніж на сусідніх селянських полях. Зокрема, з однієї десятини було зібрано в середньому за 1910–1913 рр. таку кількість зернових хлібів: озимої пшениці – 130-160 пудів, жита – 100-110 пудів, вівса – 130-150 пудів. З урахуванням низької якості ґрунту врожайність була солідною.

Найбільше уваги А. Шуляк приділяв тваринництву, котре, внаслідок орієнтації на ринок, „було в цій місцевості дуже прибутковим”. У господарстві було троє робочих коней, чотири молочних корови, десять свиней йоркшарської породи, чотири вівці тощо. Продуктивність корів була набагато вищою, ніж в інших селянських господарствах. На ринок було зорієнтоване й птахівництво. В господарстві вигодовлювалося щорічно не менше 70 породистих курей і півсотні гусей [32; 33]. Отже, господар докладав найбільших зусиль для розвитку садівництва, тваринництва і домашнього птахівництва, котрі приносили прибуток.

Інший приклад – господарство хуторянина Ф. Савчука, розташоване неподалік с. Романів Липовецького повіту Київської губернії. Під час

розверстання надільних земель у 1910 р. йому було відмежовано ділянку розміром три десятини 1589 кв. сажнів. Окрім цього, сім'я мала 2,5 десятини надільної землі на деякій відстані від хутора, одержаної в якості посагу за дружиною. З часом Ф. Савчук поряд зі своїм господарством купив невеличку земельну ділянку розміром 1317 кв. сажнів.

У наступному році він перебрався на хутір зі своєю сім'єю – дружиною і трьома дітьми від одного до восьми років, отримавши від землевпорядної комісії 150 крб позики. До 1914 р. на хуторі вже були збудовані просторий будинок, два сараї, клуня, вирито криницю, оснащено бетонними кільцями. Господар придбав пару коней, корову та сільськогосподарський інвентар – плуг лейпцизького заводу „Сакка”, віялку, борони місцевого виробництва тощо.

Доволі раціонально використовувалася на хуторі земля: на городі – овочі й сад, в якому налічувалося близько 200 яблунь, груш, вишень, черешень, ягідних кущів; урожай відправлявся на ринок. Решта землі була відведена під польові культури. В господарстві була впроваджена шестипільна сівозмінна з використанням природного добрива, коренеплодів і якісного посівного зерна. Вчасно і якісно оброблялася земля: пар підтримувався в незасміченому стані, здійснювалося лушчення стерні після збирання озимини, оранка на зяб, боронування озимих посівів. Все це стало запорукою високого врожаю пшениці, жита, вівса, ячменю та інших культур.

Невелика земельна площа примусила Ф. Савчука звернути увагу на такі елементи господарства, які могли дати найбільший прибуток. Для цього були придбані племінні свині білої англійської породи й продуктивні домашні птахи. Окрім цього, господар облаштував невелику пасіку, вирив став розміром 700 кв. сажнів, у якому розводив королівських коропів і линів. Його спорудження обійшлося близько 800 крб, не рахуючи власної праці. До того ж Ф. Савчук був талановитим винахідником. У 1910 р. на сільськогосподарській виставці в Умані його було премійовано за сконструйовану віялку. Засоби масової інформації повідомляли, що „господарство Савчука стало для селян наочним прикладом того, чого може досягнути господар за умов знання справи і наполегливої праці на невеликій ділянці землі” [32].

Заслугує на увагу й господарство І. Слободяника з с. Розалівка Васильківського повіту на Київщині. Під час розверстання в 1908 р. на відрубі Слободянику нарізали чотири десятини польової землі, а його садиба залишилася в селі. Чотири роки по тому він прикупив у переселенця ще півтори десятини землі поруч із відрубною ділянкою. На садибі розташувалися хата і господарські будівлі вартістю 700 крб, двоє коней та інша домашня худоба вартістю 265 крб. Остання була добре доглянута способом стійлового утримання. Її харчовий раціон складався в основному з конюшини, буряку, моркви, жому та маляси, яка купувалася на цукроварнях. Сільськогосподарський інвентар складався з плуга лейпцизького заводу „Сакка”, п'ятилопатного розорювача, саней, воза, двох німецьких борін вартістю 125 крб. Сіялку і віялку сім'я Слободяника орендувала на земській прокатній станції, а молотилку наймала за плату. Господар упровадив п'ятипільну сівозмінну з чередуванням конюшини, коренеплодів, різних кормових трав на ґрунтах деградованого

чорнозему, що переважав на відрубній ділянці. Найбільша увага приділялася кормовим рослинам – вівсу, люцерні й конюшині. Із озимих хлібів переважали пшениця, з ярових – овес, просо, ячмінь, кормовий та цукровий буряки. Земельна ділянка оброблялася старанно, пар утримувався від засмічення бур'янами, практикувалося лушчення стерні після збирання озимих хлібів та оранка на зяб під ярові культури. Завдяки належному обробітку ґрунту, використанню сортового насіння й дбайливого догляду за рослинами врожаї у господарстві значно перевищували збори сільськогосподарських культур на сусідніх селянських ділянках. За 1911–1913 рр. вони виразилися у середньому в таких цифрах: озима пшениця – 150 пудів, овес – 130, просо – 180, ячмінь – 100, кормовий буряк – 3500, цукровий буряк – 2400, конюшине сіно – 250, конюшине насіння – 15 пудів. Річна вартість урожаю становила у середньому 600 руб. Останні роки господар вів облік прибутку і витрат щоденними записами в спеціальних зошитах [34].

Однак сутність справи полягала в тому, що високопродуктивних господарств, власниками яких були одночасно „працездатні, енергійні й тямущі особи”, було замало, а їхній загальний земельний ресурс украї недостатнім. У більшості випадків господарства відрубників і хуторян нічим не відрізнялися від типових селянських.

Вище вже згадувалося, що для селян неабияке значення мали агрокультурні заходи, що підвищували рівень сільськогосподарського виробництва. В останні роки цей аспект проблеми став приваблювати представників історичної науки. На жаль, дехто з них цілковито доволіно пов'язує зростання продуктивності селянських господарств тільки із столипінським землевпорядкуванням.

Слід зазначити, що хутірські та відрубні господарства в Україні були різноманітної структури. Їх ефективність визначалася значною мірою відстанню від міст та промислових центрів, зв'язком із ринком, кредитуванням тощо. Харківський часопис наводив дані щодо одноосібних господарств у губернії. Одне з них розміром у десять десятин орної землі було розташоване на відстані 15 км від губерньського центру. Сім'я складалася з трьох дорослих осіб чоловічої статі й трьох – жіночої. У відрубному господарстві – дві пари волів, пара коней, три корови тощо. Сім'я серйозно доглядала і город, і худобу, і польову землю, де була впроваджена п'ятипільна сівозмінна. Молоко, вершкове масло і свіжі овочі відправлялися на харківські ринки, що приносило солідні прибутки [35].

Господарство в Андріївській сільськогосподарській школі Кобелянського повіту Полтавської губернії нічим не відрізнялося від заможних селянських господарств періоду достопилинського землевпорядкування. Орного поля було трохи більше дев'яти десятин. Перевага віддавалася зерновим культурам. Середні врожаї з однієї десятини були доволі високі: жита – 181,5 пуда, ярої пшениці – 89, ячменю – 131, вівса – 150, проса – 99, кукурудзи – 194 пуди. Худоба складалася з пари робочих коней, двох свиней, корови та п'яти овець. Чистий річний прибуток у передвоєнні роки становив 493 крб 24 коп., а в середньому на одну десятину – 51 крб 92 коп. Валовий прибуток досяг 742 крб [36]. Тогочасний дослідник агрокультурного аспекту землевпорядкування

Косіров після ретельного обстеження багатьох селянських господарств Шиповатівської волості Вовчанського повіту на Харківщині аргументовано довів, що два середніх господарства, котрі відрізняються кількістю землі, повинні мати й різні сівозміни.

У роки, що передували Першій світовій війні, зростав попит українського села на сільськогосподарські машини і реманент, добрива та сортове насіння. Селянське господарство мало-помалу просувалося шляхом раціоналізації й інтенсифікації, що сприяло підвищенню врожайності. Трохи зросли площі засіву під технічними культурами. Рівень достатку селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної й особливо Правобережної України намагалися компенсувати нестачу земельної площі впровадженням спеціальних культур, що були прибутковішими за зернові. На Поділлі, Волині, Київщині й в інших губерніях селяни займалися розведенням тютюну, хмелю й полуниці та бджільництвом. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилося під сад. Такі господарі мали солідний річний прибуток [37, 10].

Трохи іншою була картина в степових районах України, де розміри земельної площі селян були набагато більшими, а їх розвиток задовго до століпінської аграрної реформи стимулювався зв'язками з місцевими й світовим ринками. На Херсонщині, наприклад, господарства заможних селян, які володіли площею від 24 до 45 десятин землі, мали річний прибуток від реалізації хліба ще наприкінці XIX ст. від 232 до 635 крб [38]. Проте це були райони екстенсивного землеробства, що набагато поступалися за врожайністю давнім хліборобським центрам України.

Отже, зростання продуктивності землі й добробуту селян залежало не тільки від форм землеволодіння, але й розвитку товарно-грошових відносин, кооперації, зв'язків із ринком, забезпечення села інвентарем, добривами тощо.

У роки війни загострилася криза урядового курсу „на модернізацію сільського господарства”, що проводився в інтересах великого землеволодіння. Власники хуторів і відрубів, як правило, перебували на фронті, їхні господарства занепадали. Селяни висловлювали незадоволення наслідками землевпорядкування. Якщо до цього додати, що імперський уряд у розпалі війни примусово ліквідував продуктивні господарства німецьких колоністів на Волині й Південній Україні, то слід визнати, що процес землевпорядкування набув трагічної тенденції. Однією рукою влада заохочувала створення одноосібних господарств фермерського типу, а другою – знищувала.

19 квітня 1915 р. німецькі війська прорвали російський фронт між Горлицею і Тарновим, і затяжний характер війни став очевидним. За цих обставин О. Кривошеїн 5 травня 1915 р. розіслав губернаторам циркулярний лист, в якому запропонував призупинити до закінчення війни розверстання і виділення землі в усіх випадках, коли не досягнуто в громадах добровільної згоди всіх господарів, причетних до землевпорядкування. Посилаючись на обставини воєнного часу, О.

Кривошеїн радив органам місцевої влади виявити „надмірну обережність”, щоб не допустити „загострення взаємовідносин селян” [39; 40]. Рік по тому новий міністр землеробства О. Наумов висловив прихильність до мобілізованих на фронт селян – общинників. Звернувшись до підпорядкованих міністру внутрішніх справ губернаторів, наступник О. Кривошеїна вимагав, щоб усі землевпорядники прониклися свідомістю щодо необхідності враховувати „не тільки правову та господарську сторони справи, але й настрої землевпорядкуваного середовища” [41; 42, 81-82]. Звернення О. Наумова до губернаторів було не чим іншим, як визнанням того факту, що продовження попередньої аграрної політики стало ризикованою справою.

Призупинення землевпорядкування в роки війни конститували як засоби масової інформації, так і перші дослідники цієї проблеми. У Берзенському, Козелецькому, Остерському й особливо в північних повітах Чернігівської губернії землевпорядні роботи уповільнилися. Старші вікові групи чоловіків, що залишилися поза мобілізацією до діючої армії, не наважувалися вести розверстку надільних земель. Щодо хутірського розселення, то воно припинилося повністю в губернії [15, 41]. За свідченням О. Кривошеїна, селяни інших губерній часто клопотали зупинити землевпорядкування до повернення фронтівиків. Останнє пояснювалося зухвалістю частини общинників, у першу чергу, так званих „багатодушників”, котрі не гребували жодними засобами й, використовуючи „сприятливі для себе обставини”, наполягали на подальшому укріпленні земельних ділянок. Унаслідок цього в деяких місцевостях, зокрема в Сумському повіті Харківської губернії, „на землевпорядному ґрунті” сталися навіть селянські заворушення [43]. Отже, землевпорядкування продовжувалося і в роки війни, хоча його темпи були уповільненими і неоднаковими в різних регіонах України.

Без урахування Волинської губернії на 1 січня 1916 р. було подано клопотань про землевпорядкування від 1280172 селянських дворів, що не так уже й багато, оскільки їхня загальна кількість в Україні перевищувала 4 млн одиниць. Ще менше було підготовлено землевпорядних проектів – 841 265, а затверджено – тільки 510 310. У 1906–1915 рр. в Україні, також без урахування без Волинської губернії, було землевпорядковано 382668 хуторів і відрубів [17, 98-99], тобто в округлених цифрах близько 11 % від загальної кількості дворів.

Отже, статистичні дані свідчать, що результати десятилітнього періоду землевпорядкування в Україні були доволі скромними.

1. Галанин В. Одноосібне землеволодіння і аграрне питання // *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Выпуск 7-8. – Харьков, 1915.*
2. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Выпуск 5. – Харьков, 1915.*
3. Реснт О.П., Сердюк О.В. *Перша світова війна і Україна. – К., 2004.*
4. Ососов А. *Земельный вопрос в 3-й Государственной думе. – С.Пб., 1913.*
5. *Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина. – Пг., 1916.*

6. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия I. Часть 1.
7. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 // Український історик. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – № 3-4.
8. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 224. – Спр. 307.
9. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 8. – 1913.
10. Статистика землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – С.Пб., 1907.
11. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Харьков. – 1915. – 16 апреля.
12. Горнозаводское дело. – 1910. – № 32-33. – С. 940.
13. ДАКО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 1939.
14. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февраля.
15. Витюгов А. Итоги землеустройства в Черниговской губернии // Черниговский отдел Лиги аграрных реформ. Бюллетень № 1. – 1917.
16. Огановский Н.П. Революция наоборот (Разрушение общины). – Пг., 1917.
17. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004.
18. Черниговская земская неделя. – 1914. – 11 июля.
19. Палеолог Морис. Царская Россия накануне революции. – М., 1991.
20. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 263.
21. Минин А. Агрономия и землеустройство в их отношении к деревенской бедноте // Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 1. – 1914.
22. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 22.
23. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 229. – Спр. 58.
24. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 6. – Харьков, 1914.
25. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Книга 9, 10. – Харьков, 1913.
26. Русские ведомости. – 1916. – 27 февраля.
27. Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии // Землеустройство и землепользование. – 1910. – № 29.
28. Ден В.Э. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – С.Пб., 1912.
29. Вопросы экономики. – 1990. – № 10.
30. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 23 января.
31. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Книга 3. – 1914.
32. Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня.
33. Киевская земская газета. – 1914. – 4 июля.
34. Киевская земская газета. – 1914. – 12 декабря.
35. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 30 января.
36. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 4 июня.
37. Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – № 6.
38. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сентября.
39. Юго-восточный хозяин. – 1915. – № 18-19.
40. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 21 мая.
41. Кооперативная жизнь. – 1916. – № 8.
42. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Выпуск 1. – 1917.

С.Ю. ВІТТЕ Й П.А. СТОЛИПІН: ДВА ПОГЛЯДИ НА ОДНУ ПРОБЛЕМУ

За умов набуття Україною незалежності, інтенсивного проникнення в сільськогосподарське виробництво якісно нових ринкових відносин, формування індивідуального селянського фермерського господарства досить важливим постає питання про детальне вивчення й переоцінку аналогічних процесів кінця XIX – початку XX ст. Це дозволить уникнути минулих помилок і якомога корисніше використати набутий досвід в умовах сучасного реформування агропромислового комплексу України.

У цьому контексті привертає увагу діяльність двох найвизначніших російських політичних та економічних діячів початку XX ст. – С.Ю. Вітте й П.А. Столипіна. Незважаючи на те, що їхнє реформаторство досить широко висвітлене сучасними дослідниками, існують дискусійні моменти. Серед них, зокрема, погляди С. Вітте та П. Столипіна на аграрне питання.

Так, наприклад, П.Н. Зирянов доводить, що головною метою аграрної реформи П.А. Столипіна була ліквідація общини в ім'я порятунку поміщиків [1, 72]. О.О. Фурсенко, характеризуючи економічний розвиток Росії в кінці XIX – на початку XX ст. зазначає, що „проект столипінських перетворень був запозичений із праць „Особливої наради з питань сільського господарства і промисловості” [2, 4], а тому поширене в останні роки розуміння П. Столипіна як великого реформатора, м'яко кажучи, є перебільшенням” [2, 4-5]. І.Д. Ковальченко головну мету урядової реформи 1906–1916 років вбачає в укріпленні та забезпеченні панівного становища поміщиків в аграрному устрої країни і, в кінцевому рахунку, перемозі консервативного типу буржуазної аграрної еволюції [3, 59]. Столипінська аграрна реформа, свідчать Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, передбачала: 1) руйнування общини, котра відіграла активну роль у масових селянських виступах 1905–1907 років, і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особистій приватній власності; 2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк; 3) переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії [4, 277]. Професор В. Сироткін у праці „Великие реформаторы России” підкреслює, що саме С. Вітте ще в 1893 р. розробив програму реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства, яку потім в 1907–1911рр. з розмахом почав здійснювати П. Столипін [5, 16]. В інтерв'ю кореспондентові „АіФ” сутність реформи П. Столипіна вчений звів до активної передачі землі у приватну власність з метою створення широкого прошарку міцних фермерів [6, 4]. Б.В. Ананьїч та Р.Ш. Ганелін стоять на позиції того, що, якби Микола II підтримав проект аграрної реформи С.Ю. Вітте, то це привело б до радикальних змін економічного устрою Росії [7, 96]. А.П. Корелін пише, що розроблена С. Вітте програма із селянського питання відіграла дуже важливу роль у процесі розробки урядом нового курсу аграрної політики,